

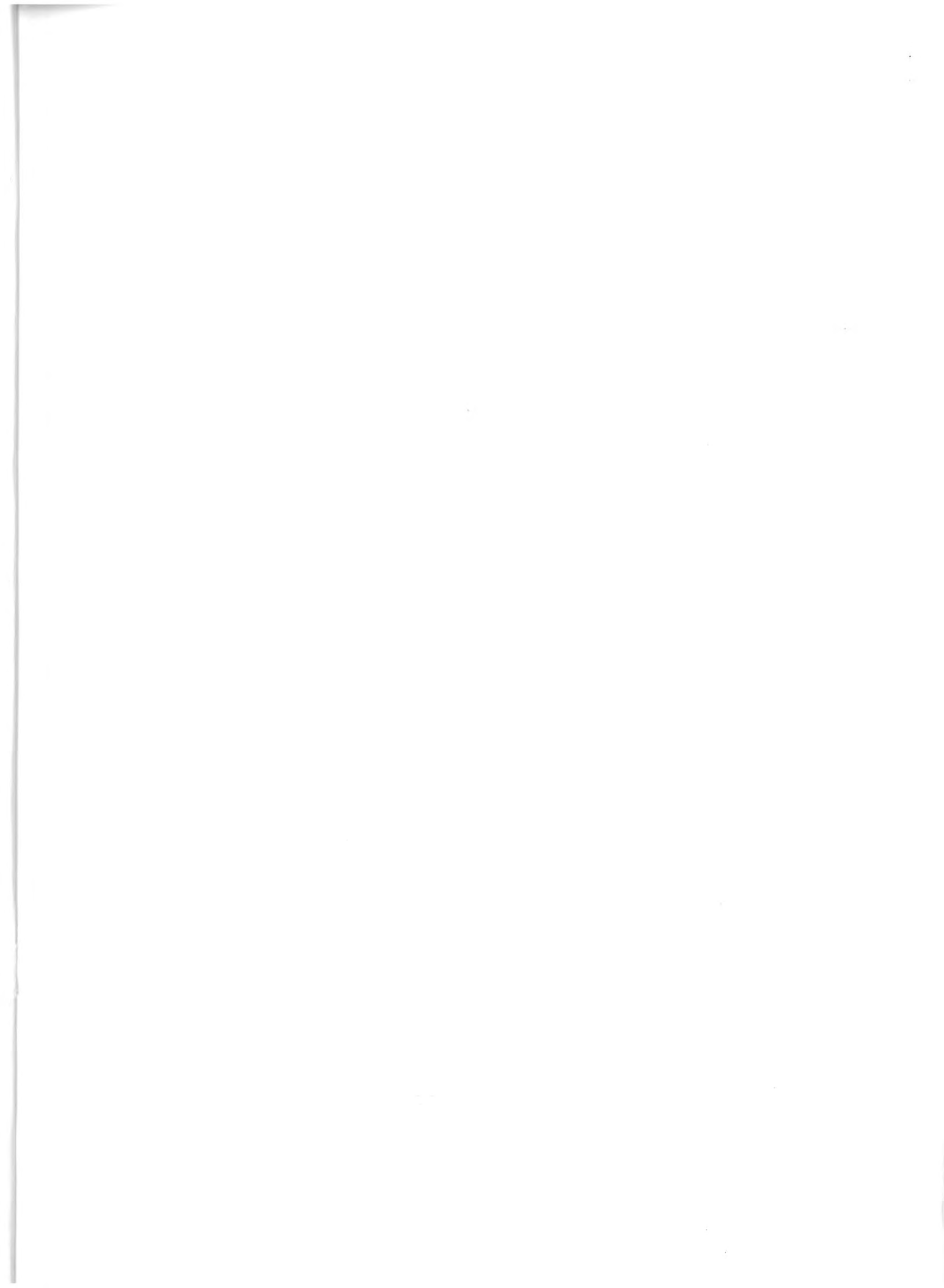
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΤΑΜΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ
ΙΖ' ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Δ. ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ-ΔΙΑΜΑΝΤΟΥΡΟΥ

ΜΕΤΑΛΛΙΝΑ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΕΛΛΑ
Ζ': «ΙΠΠΙΚΑ ΟΡΓΑΝΑ»

ΜΝΕΙΑΣ ΧΑΡΙΝ
ΤΟΜΟΣ ΣΤΗ ΜΝΗΜΗ
ΜΑΙΡΗΣ ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ
(ΑΝΑΤΥΠΟ)

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1998

Δ. ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ-ΔΙΑΜΑΝΤΟΥΡΟΥ

ΜΕΤΑΛΛΙΝΑ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΕΛΛΑ*
Ζ': «ΙΠΠΙΚΑ ΟΡΓΑΝΑ»

Ἐπανελθὼν δὲ ὁ Φίλιππος εἰς τὰ ἴδια βασιλεία ἔπεμψεν εἰς Δελφοὺς χρησμον ληψόμενος, τίς ἄρα μετ' αὐτὸν βασιλεύσει καὶ δόρατι πάντας ὑποτάξει. ἔφη δὲ ὁ χρησμός· «Ὅστις τὸν Βουκέφαλον ἵππον διὰ μέσης (τῆς) Πέλλης ἀλλόμενος ὀδεύσει». Ἐκλήθη δὲ (ὁ) ἵππος Βουκέφαλος ἐπειδὴ ἐν τῷ μηρῷ αὐτοῦ ἔγκαιμα βοὸς κεφαλὴν ἐξέφηνεν ὁ δὲ Φίλιππος ἀκούσας τὸν χρησμον καθορᾶν προσεδόκα νέον Ἡρακλέα¹.

Το ιδιαίτερο ενδιαφέρον των Μακεδόνων βασιλέων για το ιππικό, ἤδη από την εποχή του Αρχελαίου, ο οποίος ...καὶ ὁδοὺς εὐθείας ἔτεμε καὶ τᾶλλα διεκόσμησε τὰ τε κατὰ τὸν πόλεμον ἵπποις καὶ ὄπλοις καὶ τῇ ἄλλῃ παρασκευῇ...² εἶναι πολλαπλῶς γνωστό, επιβεβαιώνεται δε κατὰ τρόπον ἀδιαμφισβήτητο καὶ ἀπὸ τὰ νομίσματά τους, οἱ οπισθότυποι τῶν ὁποίων ἀπεικονίζουσι εἴτε ἀπλῶς ἵππους, εἴτε ἄνδρες ἐφίππους, εἴτε καὶ ἄρματα³.

Ὅσο γὰρ τὴν Πέλλα, τὸ ὡς ἄνω χωρίο τοῦ Ψευδοκαλλισθένη εἶναι τὸ μόνον τὸ ὁποῖο τὴν συσχετίζει με τοὺς ἵππους καὶ δη καὶ με τὸν Βουκέφαλον ἵππον ἢ Βουκε-

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- Αρχαία Μακεδονία Ε' = Δ. Παπακωνσταντίνου-Διαμαντούρου, «Μετάλλινα ἀντικείμενα ἀπὸ τὴν Πέλλα», Ε' Διεθνὲς Συμπόσιο «Αρχαία Μακεδονία» (1993) 1189-1206.
Πέλλα Ι = Δ. Παπακωνσταντίνου-Διαμαντούρου, Πέλλα Ι. Ἱστορικὴ ἐπισκόπησις καὶ μαρτυρίαί (1971).
Φάκλαρης = Π. Φάκλαρης, «Ἱπποσκευαὶ ἀπὸ τὴν Βεργίνα», ΑΔ 41, 1986, 1-57 καὶ πίν. 1-12.

* Με τὸν ἴδιον τίτλον:

- «Μετάλλινα ἀντικείμενα ἀπὸ τὴν Πέλλα». Ανακοίνωσις στὸ Ε' Διεθνὲς Συμπόσιο «Αρχαία Μακεδονία» (1993) 1189-1206.
«Μετάλλινα ἀντικείμενα ἀπὸ τὴν Πέλλα. Β': Μολυβδίδες», Μνήμη Μ. Ανδρόνικου (1997) 253-261.
«Μετάλλινα ἀντικείμενα ἀπὸ τὴν Πέλλα. Γ': Ἐνας ἐνεπίγραφος κρικός-γρίφος», Ανακοίνωσις στὸ Γ' Διεθνὲς Συμπόσιο γιὰ τὴν Μακεδονία. Ἐπιγραφές τῆς Μακεδονίας (1993).
«Μετάλλινα ἀντικείμενα ἀπὸ τὴν Πέλλα. Δ': Οἱ ἐφηλίδες τοῦ τετραγώνου 1» (ὡπὸ ἐπεξεργασία).
«Μετάλλινα ἀντικείμενα ἀπὸ τὴν Πέλλα. Ε': Ἡ γραφίδα τοῦ Πανός», Ανακοίνωσις στὸ ΣΤ' Διεθνὲς Συμπόσιο «Αρχαία Μακεδονία» (1996).
«Μετάλλινα ἀντικείμενα ἀπὸ τὴν Πέλλα. ΣΤ': Φιαλίσκη καὶ ἀσπιδίσκη», Μνήμη Ἰουλίᾳς Βοκοτοπούλου (ὡπὸ ἐκτύπωση).
1. Ψευδοκαλλισθένης Ι 15.1-2.
2. Θουκυδίδης ΙΙ 100.1-2.
3. H. Gaebler, *Die antiken Münzen von Makedonia und Paionia* (1935) πίν. XXVIII-XXXVI.

φάλα, τον αγαπημένο σύντροφο του Μεγάλου Αλεξάνδρου, τον οποίο ο Φίλιππος είχε θεωρήσει ως παντάπασιν ἄγριον καὶ ἀκόλαστον, γιατί κανείς δεν μπορούσε να τον τιθασεύσει δι' ἀπειρίαν καὶ μαλακίαν, όπως εἶπεν Ἀλέξανδρος⁴.

Κατά τα άλλα καμμία φιλολογική μαρτυρία, η οποία να συνδέει άμεσα την Πέλλα με τους ίππους και το ιππικό, δεν υπάρχει⁵. Έτσι η αρχαιολογική σκαπάνη έρχεται και πάλι αρωγός, για να συμπληρώσει τις γραπτές πηγές και να δώσει απτές αποδείξεις για εκείνα που μόνο θεωρητικά γνωρίζουμε.

Από τις ανασκαφές λοιπόν των ετών 1957-64 (Σχ. 1) στην άλλοτε μεγίστην τῶν ἐν Μακεδονία πόλεω⁶ προέρχονται τα ευρήματα, τα οποία αποτελούν το αντικείμενο αυτού του άρθρου και μας δίνουν μια εικόνα ιπποσκευής των ελληνιστικών χρόνων, παρόμοια με εκείνη την οποία περιγράφει ο Π. Φάκλαρης στο εμπεριστατωμένο άρθρο του «Ιπποσκευές από την Βεργίνα»⁷, στο οποίο μάλιστα κάνει την υπόθεση ότι ίσως ένας από τους πιθανούς τόπους κατασκευής των ιππικῶν ὀργάνων⁸ να είναι ενδεχομένως η Πέλλα⁹.

Είναι γνωστό βέβαια και το έχω πει και άλλες φορές¹⁰ ότι υπήρχαν εργαστήρια μεταλλοτεχνίας στην Πέλλα, μόνο που δεν έχουν εντοπισθεί ακόμη ανασκαφικώς, πλην ίσως μιας εξαιρέσεως¹¹. Υπάρχουν όμως τα ευρήματα —αντικείμενα διάφορα και σκωρίες— μάρτυρες συνήθως της ύπαρξης τέτοιων εργαστηρίων.

Από τα αντικείμενα, τα οποία θα παρουσιασθούν στη συνέχεια, δύο (οι αρ. 5 και 6) είναι ήδη δημοσιευμένα, χωρίς συγκρίσεις και σχόλια, απλώς ενδεικτικά, στο Ε' Διεθνές Συμπόσιο «Αρχαία Μακεδονία»¹², τα δε υπόλοιπα (οι αρ. 1-4 και 7) είναι αδημοσίευτα.

Έτσι έχουμε πλέον, για πρώτη φορά, ένα μικρό σύνολο ιπποσκευής από την Πέλλα και πιστεύω πως αυτό θα αποτελέσει ένα πολύτιμο στοιχείο και για τη μελέτη των ιππικών πραγμάτων της Μακεδονίας, αλλά και για τη γνώση της μεταλλοτεχνίας στην περιοχή αυτή του ελληνικού κόσμου.

Ο κατάλογος των αντικειμένων που ακολουθεί περιλαμβάνει μόνον όσα βρίσκονται σε άριστη κατάσταση, διότι στα πλαίσια αυτής της μικρής συμβολής δεν είναι

4. Πλούταρχος, *Αλέξανδρος* VI 2-3.

5. Σε παρανόηση του κειμένου του χωρίου XVI 752 του Στράβωνος, το οποίο αναφέρεται στην Απάμεια, η οποία έκαλεῖτο καὶ Πέλλα ποτέ, οφείλεται η από ορισμένους περιηγητές απόδοση στην Πέλλα της Μακεδονίας των όσων περιγράφονται σ' αυτό περί ιπποτροφείου. Για λεπτομέρειες βλ. *Πέλλα I*, 58, *Ιπποτροφείον*.

6. Ξενοφών, *Ελληνικά* V 2.13.

7. Π. Φάκλαρης, «Ιπποσκευές από τη Βεργίνα», *ΑΔ* 41, 1986, 1-57 και πίν. 1-12.

8. Πολυδεύκης, *Ονομαστικόν* A 216.

9. Φάκλαρης, *ό.π.*, 57.

10. *Αρχαία Μακεδονία* Ε', 1191· Δ. Παπακωνσταντίνου-Διαμαντούρου, «Μετάλλινα αντικείμενα από την Πέλλα. Β': Μολυβδίδες», *Μνήμη Μ. Ανδρόνικου* (1997) 257.

11. Στο τετράγωνο 3 του κεντρικού ανασκαφικού τομέα (Τομέα I) της Πέλλας ανασκάφηκε το 1959 ένας κλίβανος, ο οποίος είναι, κατά τις υπάρχουσες ενδείξεις, μεταλλευτικός. Βλ. σχετικά Μ. Οικονομίδου, «Ένα νομισματοκοπείο στην αρχαία Πέλλα», *Ε' Διεθνές Συμπόσιο «Αρχαία Μακεδονία»* (1993) 1145-1147.

12. *Αρχαία Μακεδονία Ε'* (1998) αρ. 44 και 1999, αρ. 47.

Σχ. 1. Κάτοψη του κεντρικού τομέα της Πέλλας, όπου και τα τετράγωνα 1, 2, 3, 4 και 5 (από τον οδηγό: Πέλλα, πρωτεύουσα των αρχαίων Μακεδόνων - 30 χρόνια ανασκαφής, 1957-1987).

δυνατόν παρά να γίνει μια πολύ σύντομη παρουσίαση των *ίππικῶν ὀργάνων* της Πέλλας, με κύριο σκοπό να γίνει απλώς γνωστή η ύπαρξή τους¹³.

*Κατάλογος*¹⁴

1. Χάλκινο φάλαρο (Εικ. 1)
 ύ. 0,022 μ.
 δ. 0,027 μ.
 Τομέας Ι, οδοί 2 και 5, 1962
 Μ 105
 Δημοσίευτο
2. Χάλκινος εχίνος (Εικ. 2)
 μ. 0,033 μ.
 δ. 0,034 μ.
 Τομέας ΙΙ, 1960
 Μ 174
 Δημοσίευτος
3. Χάλκινος εχίνος (Εικ. 3)
 μ. 0,025 μ.
 δ. 0,028 μ.
 Τομέας Ι, οδοί 2 και 5, 1962
 Μ 75
 Δημοσίευτος
4. Χάλκινος εχίνος (Εικ. 4)
 μ. 0,029 μ.
 δ. 0,031 μ.
 Τομέας Ι, τετράγωνο 2, 1962
 Μ 50
 Δημοσίευτος
5. Χάλκινος εχίνος (Εικ. 5)
 μ. 0,036 μ.
 δ. 0,036 μ.
 Τομέας Ι, τετράγωνο 1, 1957
 Μ 105
 Δημοσίευση: *Αρχαία Μακεδονία Ε'*, σ. 1198, αρ. 44
6. Χάλκινος πετρνιστήρας (Εικ. 6)
 ύ. 0,064 μ.
 άνοιγμα τόξου 0,06 μ.

13. Σε μελλοντική εκτενή δημοσίευση θα γίνει αναλυτική παρουσίαση του θέματος.

14. Για τους ανασκαφικούς τομείς και τα οικοδομικά τετράγωνα βλ. την κάτοψη στον πίν. Ι.

Τομέας Ι, τετράγωνο 1, 1957

M 182

Δημοσίευση: *Αρχαία Μακεδονία Ε'*, σ. 1999, αρ. 47

7. Χάλκινος πτερινιστήρας (Εικ. 7)

ύ. 0,074 μ.

άνοιγμα τόξου 0,071 μ.

Τομέας Ι, τετράγωνο 4, 1963

M 689

Αδημοσίευτος

Το πρώτο αντικείμενο του καταλόγου (Εικ. 1) είναι ένα χάλκινο φάλαρο παρόμοιο με εκείνα από την Βεργίνα, τα οποία δημοσίευσε ο Π. Φάκλαρης¹⁵ και με τρία άλλα από τους τάφους του Δερβενίου (τα ευρήματα των οποίων δημοσιεύθηκαν πρόσφατα)¹⁶, σώζεται δε σε άριστη κατάσταση. Φάλαρα είναι, ως γνωστόν, μικρά μετάλλια, χάλκινα ως επί το πλείστον, αντικείμενα, λειτουργικά και διακοσμητικά συγχρόνως, στα σημεία διασταύρωσης των ιμάντων, στα καπίστρια των αλόγων¹⁷.

Για τη χρήση των τεσσάρων επόμενων αντικειμένων (Εικ. 2-5), παρόμοια των οποίων βρέθηκαν στην Όλυνθο, την Ολυμπία, την Περαχώρα και την Κόρινθο¹⁸, έγιναν πολλές συζητήσεις, εκτενής δε παρουσίαση του θέματος υπάρχει στον τόμο *Corinth XV*¹⁹. Η επικρατούσα άποψη είναι ότι πρόκειται για εξαρτήματα χαλινών και συγκεκριμένα για το τμήμα που βρίσκεται δεξιά και αριστερά μέσα στο στόμα του ίππου, στην άκρη των χειλέων, και το οποίο καλείται «εχίνος»²⁰. Ως τμήμα του χαλινού χαρακτηρίζεται και ένα παρόμοιο, σχετικά πρόσφατο εύρημα από τις ανασκαφές της Νεμέας²¹. Οι εχίνοι της Πέλλας έχουν τρεις (ο αρ. 2) και τέσσερις (οι αρ. 3-5) σειρές δοντιών, όπως αυτοί από την Ολυμπία, τη Νεμέα, την Κόρινθο και την Βεργίνα, ενώ ο της Ολύνθου²² έχει επτά.

Τα τελευταία δύο αντικείμενα (Εικ. 6-7) είναι πτερινιστήρες (κοινώς σπιρούνια) έχουν δε βρεθεί στην Πέλλα και άλλοι παρόμοιοι, ελλιπείς²³. Του ίδιου τύπου, στον

15. Φάκλαρης, *ό.π.*, πίν. Ι. Βλ. επίσης Π. Φάκλαρης, «Βεργίνα. Ανασκαφή ακροπόλεως 1993», *AEMΘ* 7, 1993, 67, εικ. 11.

16. Π. Θέμελης - Γ. Π. Τουράτσογλου, *Οι τάφοι του Δερβενίου* (1997) 85 (και πίν. 96) αρ. Β 128.

17. Φάκλαρης, *ό.π.*, 2-3, 32-34 (όπου και πλήρης βιβλιογραφία) και 31, εικ. 23 για τη σχεδιαστική αποκατάσταση.

18. Αυτά είναι τα δημοσιευμένα. Υπάρχουν όμως δύο ακόμη από τη Μακεδονία, παρόμοια, αδημοσίευτα: βλ. σχετικά Φάκλαρης, *ό.π.*, 46.

19. A. N. Stillweil, «Metal and Glass Objects», *Corinth XV*, I (1948) 127, αρ. 67.

20. Βλ. και Φάκλαρης, *ό.π.*, 41, όπου και πλήρης βιβλιογραφία.

21. S. Miller, «Excavation in Nemea 1984-1986», *Hesperia* 57, 1, 1988, 15 και πίν. 22δ.

22. D. M. Robinson, *Excavations at Olynthus X* (1941). *Metal and Minor Miscellaneous Finds*, 515, αρ. 2602 και πίν. CLXVI.

23. Ο αρ. 6 είναι δημοσιευμένος: *Αρχαία Μακεδονία Ε'*, 1999, αρ. 47. Ο αρ. 7 είναι αδημοσίευτος. Υπάρχουν επίσης τέσσερα ακόμη αντικείμενα, διαφόρων μεγεθών, παρόμοια των οποίων, από τη Βεργίνα και το Δερβένι, έχουν χαρακτηριστεί ως πτερινιστήρες (Φάκλαρης, *ό.π.*, 49-51, 57 και πίν. 12β-γ και Π. Γ. Θέμελης - Γ. Π. Τουράτσογλου, *έ.α.*, 85 (και πίν. 19 και 96) αρ. Β83). Δεδομένου

υπόλοιπο μακεδονικό χώρο, έχουν βρεθεί στη Βέροια, τη Βεργίνα, τον Άγ. Αθανάσιο και τη Θεσσαλονίκη (όσοι τουλάχιστον είναι δημοσιευμένοι)²⁴.

Συμπληρωματικά θα παραθέσω και τα υπόλοιπα ανασκαφικά ευρήματα της Πέλλας που έχουν σχέση με ίππους και τα οποία είναι:

- α) Μικρός χάλκινος ιππέας, ακέφαλος, ειδώλιο αρχαϊκών χρόνων, εύρημα του έτους 1957²⁵.
- β) Αγαλμάτιο έφιππου ανδρός, το οποίο προέρχεται εκ περισυλλογής από το χωριό Π. Πέλλα²⁶.
- γ) Μεγάλο ανάγλυφο εφίππου ανδρικής μορφής²⁷.
- δ) Η μεγάλη παράσταση του άρματος από το ψηφιδωτό της Αρπαγής της Ελένης, στο τετράγωνο 5 του κεντρικού ανασκαφικού τομέα (Τομέα Ι)²⁸.
- ε) Το θαυμάσιο πόδι αλόγου από την Αγορά της Πέλλας²⁹, το οποίο μας δίνει μια ιδέα για την ποιότητα των έργων που κατασκευάζονταν «factorum ingenti cura»³⁰ στη γενέτειρα του Μεγάλου Αλεξάνδρου.

Αποτελούν όλα αυτά έμμεσες μαρτυρίες για την παρουσία των ίππων στη μακεδονική πρωτεύουσα, χάρη στους οποίους οι κάτοικοί της, βασιλείς και κοινοί θνητοί, είχαν τη δυνατότητα να διατρέχουν την εϋίππον χώραν την οποία ο Λουδίας, ο τᾶς εϋδαιμονίας βροτοῖς ὀλβοδότας ἄρδευε ὕδασιν καλλίστοις³¹.

ὁμως ὅτι δεν συμφωνῶ με την ταύτιση αὐτή, δεν τα περιέλαβα στην παρούσα δημοσίευση

24. Φάκλαρης, *ὁ.π.*, 51. Επίσης, Μ. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, «Άγιος Αθανάσιος, 1994. Ο τάφος του νεαρού πολεμιστή», *AAA* 23-28, 1990-1995, 77, αρ. 6 και εικ. 7.

25. Πέλλα Ι, *ὁ.π.*, 66 και πίν. 6β.

26. Πέλλα Ι, *ὁ.π.*, 67 και πίν. 17γ.

27. Πέλλα Ι, *ὁ.π.*, 68 και πίν. 17β.

28. Πέλλα Ι, *ὁ.π.*, 66 και πίν. 15.

29. Ιω. Ακαμάτης, «Η αγορά της Πέλλας», *AEMΘ* 2, 1988, 86, εικ. 6.

30. Livius XLV 33.5-8.

31. Ευριπίδης, *Βάχχαι*, στ. 571-5.

METAL OBJECTS FROM PELLA: «ΙΠΠΙΚΑ ΟΡΓΑΝΑ»

by D. PAPAKONSTANTINOY-DIAMANDOUROU

It is very well known that, already from the time of Archelaos, the kings of Macedonia showed a special interest in whatever was related to horses and cavalry. There is no specific mention of this, concerning Pella, in the literary sources, except what we know about Alexander the Great's beloved horse Bucephalas. But there are some interesting finds from the excavation period 1957-1964, which give us an image of the «ίππικά ὄργανα» in hellenistic Pella. This finds are: one φάλαρον boss), four ἐχῖνοι (bits) and two περνιστήρες (spurs). Nrs 1-4 and 7 are published here for the first time.

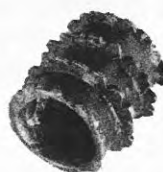
Εικ. 1. Χάλκινο φάλαρο.

2

3

4

5

Εικ. 2-5. Χάλκινοι εχίνοι.

6

7

Εικ. 6, 7. Χάλκινοι πτεριστήρες.